

सेक्युलॅरिझम,
धर्मस्वातंत्र्य
आणि
समान नागरी कायदा

शेषराव मोरे

राजहंस प्रकाशन

राज्यघटनेतील 'सेक्युलॅरिझम' व 'धर्मस्वातंत्र्य'
यांचा अप्रिय, पण सत्य अर्थ समजून घेऊ इच्छिणाऱ्या
जिज्ञासू व अभ्यासू तरुणांना व विद्यार्थ्यांना
हा ग्रंथ अर्पण...

मनोगत

‘सेक्युलॅरिझम’ हा माझ्या आवडीचा विषय. या विषयावर तज्ज्ञांनी लिहिलेले ग्रंथ व न्यायालयीन निवाडे वाचणे अनेक वर्षांपासून चालू होते. ‘कायदा’ हाही माझ्या आवडीचा विषय. शासकीय नोकरीत (तीही वर्ग १ ची) असताना ग्रंथलेखन करता येत नाही म्हणून नोकरी सोडण्याचे ठरले. उपजीविकेसाठी वकिली करता यावी, म्हणून आधीच कायद्याची पदवी मिळविली. वयाच्या ४५व्या वर्षी नोकरी सोडल्यावर बार कौन्सिलकडून वकिलीची सनद मिळविली. कोट शिवून घेतला, पण वकिली केली नाही. महत्वाच्या कायद्यांची पुस्तके व न्यायालयीन निवाड्यांचे ‘ऑल इंडिया रिपार्टर’चे दरवर्षीचे आठ असे १९७३ ते २००२ या काळातील सर्व खंड माझ्या संग्रही होतेच. कायद्याचा मुख्य पाया म्हणजे तर्कशास्त्र. गणित व अभियांत्रिकेमुळे निर्माण झालेल्या तर्कशास्त्राचा उपयोग कायद्याचा चिकित्सक अभ्यास करण्यासाठी झाला. या अभ्यासाचा उपयोग समाजप्रबोधनासाठी करण्याची इच्छा होती. त्यातून ‘नागरिकत्व दुरुस्ती कायदा : घटनात्मकता आणि वास्तवता’ (राजहंस प्रकाशन, २०२४) हे पुस्तक लिहिण्यात आले. प्रस्तुत ग्रंथही याच भूमिकेतून लिहिण्यात आला आहे.

ग्रंथाच्या नावात ‘सेक्युलॅरिझम’ हा इंग्रजी शब्द आहे. ती एक संज्ञा नसून संकल्पना आहे. त्यामुळे त्याचा अर्थ कोणत्याही एका मराठी शब्दाने व्यक्त होऊ शकत नाही. या संकल्पनेविषयी अनेक तज्ज्ञांनी ग्रंथ लिहिले आहेत. पण ते लिहिताना या संज्ञेचे ऐतिहासिक उगमस्थान असणाऱ्या युरोपमधील एकाच ख्रिश्चन धर्माची धर्मसंस्था आणि राज्यसंस्था यांच्यातील संघर्षातून तो कसा निर्माण झाला, हे सांगितले आहे व त्या अर्थाने तो

भारतासाठी लागू केला आहे. हे चूक आहे. कारण भारतात दोन मुख्य धर्म घेतले, तर त्यांच्या धर्मसंस्थाच नाहीत. दुसरी गोष्ट म्हणजे, या विषयावर लिहिताना 'सेक्युलर' शब्द घटनेच्या आरंभापासूनच घटनेत आहे, याची त्यांनी दखलच घेतली नाही. त्याचा अर्थ काय असला पाहिजे याची स्वविचारानुसार व घटनेचे एकूण स्वरूप लक्षात घेऊन त्यांनी मांडणी केली आहे. मी घटनेत आलेला तो आरंभीचा शब्द समोर ठेवून त्याचा न्यायालयीन निवाड्यांच्या आधारे घटनात्मक अर्थ काढण्याचा प्रयत्न केला आहे. यावर आता चर्चा झाली पाहिजे.

'समान नागरी कायदा'चा पाया सेक्युलॅरिझम व धर्मस्वातंत्र्य यांच्या अर्थावरच आधारलेला आहे. यासाठी या दोन्हीही संकल्पनांचा घटनात्मक अर्थ समजून घ्यावा लागतो. घटनेला अभिप्रेत असलेला 'धर्मा'चा अर्थ आपण मानतो त्या लौकिक अर्थापेक्षा वेगळा आहे. आपण मानतो त्या हिंदुधर्म, इस्लामधर्म इत्यादी धर्मपालनाचे पूर्ण स्वातंत्र्य घटनेने दिलेले नाही. उत्तराखंड राज्याने जानेवारी २०२५पासून त्या राज्यासाठी 'समान नागरी कायदा' लागू केला आहे. त्यावर प्रस्तुत ग्रंथात एक प्रकरण आहे. 'समान नागरी कायदा' हा फक्त विवाहादी कौटुंबिक विषयांपुरता मर्यादित मानता येणार नाही. 'वक्फ कायदा' हाही 'समान नागरी कायदाचा'च भाग होतो. १९९५च्या मनमानी वक्फ कायदात काही महत्त्वाच्या दुरुस्त्या करून सध्याच्या केंद्र शासनाने तो दुरुस्त कायदा एप्रिल २०२५पासून अमलात आणला आहे. त्यास सर्वोच्च न्यायालयात आव्हान देणाऱ्या शंभरहून अधिक याचिका दाखल झाल्या आहेत. संपूर्ण वक्फ कायदाच रद्द करण्यासाठीही हिंदूंच्या बाजूने याचिका दाखल झाली आहे. वक्फ कायदावर प्रस्तुत ग्रंथात एक प्रकरण आहे. 'वक्फ कायदा' हा समान नागरी कायदाचाच (घटना : कलम ४४) भाग आहे, यावर आता चर्चा झाली पाहिजे.

'सेक्युलॅरिझम' विषयावर गेल्या दहा वर्षांत मी अनेक व्याख्याने दिली आहेत. मी काहीतरी वेगळा विचार, तोही घटना व न्यायालयीन निवाड्यांच्या आधारे मांडत आहे; असे वाटल्यामुळे अनेकांचा आग्रह होता की, या विषयावर मी पुस्तकच लिहावे. विशेषतः प्रदीपदादा रावत व नांदेडचे आंबेडकरवादी विचारवंत व माझे ज्येष्ठ स्नेही प्रा. दत्ता भगत यांचा अतिशय आग्रह होता. माझ्या सर्व ग्रंथांसाठी नांदेडचे सूर्यकांत कुंभार मदत करित असतातच. मी या सर्वांचा आभारी आहे. हा ग्रंथ मुख्यातः

तरुणांना व विद्यार्थ्यांना समोर ठेवून लिहिला आहे व त्यांनाच अर्पण केला आहे.

हा ग्रंथ प्रकाशित केल्याबद्दल राजहंस प्रकाशनाचे सर्वेसर्वा दिलीप माजगावकर, संपादक डॉ. सदानंद बोरसे, निर्मितिप्रमुख शिरीष शेवाळकर, अक्षरजुळणीकार उमा आणि यशोधन लोवलेकर, मुद्रितशोधक गौरी भावे, तृप्ती देशपांडे, वैशाली जोशी, शर्मिली जोशी, प्रसन्ना पानसे, संजय जोशी, भरत मोतीवाले आणि संपूर्ण 'राजहंसी' टीम यांचा मी आभारी आहे.

शेषराव मोरे

अ नु क्र म

१.	सेक्युलॅरिझम : वादाची पार्श्वभूमी, वाढते महत्त्व	१३
२.	घटनेने दिलेले सशर्त धर्मस्वातंत्र्य - १	३५
३.	घटनेने दिलेले सशर्त धर्मस्वातंत्र्य - २	५४
४.	घटनेने न दिलेले धर्मस्वातंत्र्य : कलम २५(२)	६५
५.	‘धर्म’ व ‘सेक्युलर’ संज्ञांचा घटनाप्रणीत अर्थ	७९
६.	‘धर्मा’च्या अर्थाचे ऐतिहासिक निवाडे	८८
७.	हिंदुत्वविषयक न्यायालयीन निवाडे	१११
८.	हिंदू व मुस्लीम कायद्यांत सुधारणांचे प्रयत्न	१३०
९.	घटनासमितीत काय चर्चा झाली?	१५४
१०.	समान नागरी कायदा : ऐतिहासिक निवाडे	१८१
११.	समान नागरी कायदा : विरोधकांची भूमिका	१९५
१२.	उत्तराखंडचा ‘समान नागरी कायदा, २०२४’	२२३
१३.	समान नागरी कायद्याचाच भाग : ‘वक्फ कायदा’	२४२
१४.	सामाजिक सुधारणांविषयक निवाडे	२७७
१५.	धर्माच्या ‘आवश्यक’ भागाची अनावश्यक चर्चा	३०५
१६.	मराठीतील प्रतिशब्द व काही गैरसमज	३३९
◆	परिशिष्ट : राज्यघटनेतील महत्त्वाची कलमे	३७०
◆	संदर्भ ग्रंथ सूची	३७३

१.

सेक्युलॅरिझम : वादाची पार्श्वभूमी, वाढते महत्त्व

- १ -

आजकाल भारतीय राष्ट्रीय जीवनात सर्वाधिक चर्चेचा आणि वादाचा विषय कोणता असेल तर तो 'सेक्युलॅरिझम' हा आहे. लोकसभेपासून ग्रामपंचायतीपर्यंत, विद्यापीठापासून महाविद्यालयापर्यंत, सर्वोच्च न्यायालयापासून निवडणूक आयोगापर्यंत, राजकीय नेत्यांपासून व पक्षांपासून तो सामान्य शिक्षित नागरिकांपर्यंत व धार्मिक संघटनांपर्यंत या विषयाची सारखी चर्चा चालू असते. कोणत्याही निवडणुकीत कोणत्या राजकीय पक्षांशी आघाडी वा युती करावी, हे ठरविण्याचा प्रमुख व निर्णायक घटक म्हणजे कोणता पक्ष सेक्युलर आहे वा तसा नाही हा असतो. आघाडीचे वा युतीचे सरकार बनवितानाही अशा प्रकारे सेक्युलॅरिझमचाच विचार केला जातो. निवडणुकीत मते मागतानाही मी व माझा पक्ष कसा सेक्युलर आहे, हे अगत्याने सांगितले जाते. केवळ राजकीय जीवनच नव्हे, तर संपूर्ण सामाजिक व राष्ट्रीय जीवनच सेक्युलॅरिझमने भारून टाकले आहे. आपण १५ ऑगस्टला जे स्वातंत्र्य मिळविले ते जणू सेक्युलॅरिझमसाठीच होय, असे नव्या पिढीला वाटू लागले आहे. जसजसा काळ जातो आहे तसतसे सेक्युलॅरिझमला अधिकच महत्त्व प्राप्त होऊ लागले आहे. पुरोगामी कोण व प्रतिगामी कोण, आधुनिक कोण व सनातनी कोण, समतावादी कोण व जातीयवादी कोण याची 'सेक्युलॅरिझम' ही कसोटी बनली आहे. सेक्युलॅरिझमचा जन्म पाश्चिमात्य देशात झाला असला, तरी भारताला सेक्युलॅरिझमची आदर्श प्रयोगशाळा बनविण्याचा आपण निर्धार केला आहे, असे दिसू लागले आहे.

घटनेने दिलेले सशर्त धर्मस्वातंत्र्य - १

- १ -

घटनेतील अर्थ

राज्यघटनेत एकूण बावीस भाग आहेत. त्यांतील तिसरा भाग मूलभूत हक्कांसंबंधी असून व्यक्तींच्या व नागरिकांच्या हक्कांसाठी तो अतिशय महत्त्वाचा आहे. या तिसऱ्या भागात धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क (Right to Freedom of Religion) या शीर्षकाखाली २५ ते ३० अशी सहा कलमे आहेत. त्यांत भारतात राहणाऱ्या नागरिकांसहित सर्व व्यक्तींना धर्मस्वातंत्र्याचा हक्क प्रदान करण्यात आला आहे. मूळ घटना इंग्रजीत असल्यामुळे ही सर्व कलमे मूळ इंग्रजीत प्रस्तुत पुस्तकाच्या शेवटी दिलेली आहेत. येथे चर्चा करताना मात्र मराठी भाषांतराचा उपयोग केला आहे. महाराष्ट्र शासनाने राज्यघटनेचे मराठी भाषांतर प्रसिद्ध केलेले आहे. त्यात मूळ इंग्रजीतील 'रिलिजन'चे भाषांतर 'धर्म' व 'रिलिजियस' याचे भाषांतर 'धार्मिक', तर 'सेक्युलर' याचे भाषांतर 'धार्मिकेतर' असे केले आहे. हे भाषांतर संदिग्ध आहे. आमचे हे पुस्तक या संज्ञांचा वेगळा व खरा घटनात्मक अर्थ कोणता आहे याच्या विवेचनासाठी असल्यामुळे हे सरकारी भाषांतर आम्ही स्वीकारलेले नाही. येथे याचीही नोंद केली पाहिजे की, १९७६ला घटनेच्या 'प्रास्ताविका'त दुरुस्ती करून जो 'सेक्युलर' शब्द समाविष्ट करण्यात आला, तेथे मात्र त्याचे सरकारी भाषांतर 'धर्मनिरपेक्ष' असे करण्यात आले आहे. म्हणजे मराठी राज्यघटनेत दोन ठिकाणी आलेल्या 'सेक्युलर' शब्दाचे वेगवेगळे दोन अनुवाद करण्यात आले आहेत. विशेष म्हणजे वरीलपैकी इंग्रजी वा मराठी कोणत्याही प्रास्ताविकात 'रिलिजन' वा 'धर्म' शब्द नाही.

‘धर्मा’च्या अर्थाचे ऐतिहासिक निवाडे

आत्तापर्यंत आपण ‘सेक्युलॅरिझम’चा घटनात्मक अर्थ पाहण्यासाठी कलम २५चा सविस्तर अर्थ व सर्वोच्च न्यायालयाच्या एका निवाड्यात यासंबंधात आलेले निष्कर्ष तेवढे पाहिले. आता सर्वोच्च व उच्च न्यायालयांच्या अन्य महत्त्वाच्या व ऐतिहासिक ठरलेल्या निवाड्यांत सेक्युलॅरिझम व धर्म यांचा कोणता अर्थ आलेला आहे याची पाहणी करू.

पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे घटनेत धर्मस्वातंत्र्याच्या हक्कासंबंधात सहा कलमे आलेली आहेत. घटनेला अभिप्रेत असणारा ‘धर्म’ समजून घेण्यासाठी कलम २५प्रमाणेच कलम २६ हेही महत्त्वाचे ठरते. पुढील विवेचनात या कलमाचा उल्लेख येणार असल्यामुळे हे मूळ कलमही उद्धृत करणे आवश्यक आहे.

धर्मसंप्रदायाचे हक्क

कलम २६ : धर्मविषयक व्यवहाराची व्यवस्था पाहण्याचे स्वातंत्र्य

“सार्वजनिक सुव्यवस्था, नीतिमत्ता व आरोग्य यांच्या अधीन राहून प्रत्येक धार्मिक संप्रदायास (denomination) किंवा त्याच्या कोणत्याही गटास पुढील हक्क असतील -

- अ) धार्मिक (religious) व धर्मादायी (charitable) प्रयोजनांकरिता संस्थांची स्थापना करणे व त्या (स्वखर्चाने) चालविणे;
- ब) धार्मिक बाबीत (in the matters of religion) आपल्या व्यवहाराची व्यवस्था लावणे;
- क) जंगम व स्थावर संपत्तीची मालकी असणे व ती संपादन करणे; आणि
- ड) (केलेल्या) कायद्यानुसार अशा संपत्तीचे प्रशासन करणे.”